

Інститут Президента України в аспекті конституційно-правової моделі примусового відчуження приватної власності для забезпечення суспільних потреб

О. М. КЛИМЕНКО

*завідуюча сектором Інституту законодавства Верховної Ради України,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник*

У цілому можливість застосування державою заходів примусового відчуження об'єктів права приватної власності у зв'язку із суспільними потребами у праві заперечень не викликає, оскільки загально визнано, що публічна необхідність виявляється в деяких випадках вище за інтереси окремого приватного власника. Примусове відчуження приватної власності з суспільною метою в юридичній літературі ідентифікують із процесом «усуспільнення», тобто переведення майна з приватної власності у публічну (суспільну) власність [1, 8; 2, 384]. Правові можливості усуспільнення приватної власності в Україні передбачені положеннями ч. 5 ст. 41 Конституції України.

Однак у конституційному праві правовий зміст, особливості правовідносин щодо примусового відчуження майна приватного власника з мотивів забезпечення суспільних інтересів, зазвичай, не досліджуються.

У певній мірі ці питання висвітлюються в цивільному праві настільки, наскільки це стосується правового регулювання цивільних відносин, приміром, у контексті визначення та класифікації способів і підстав набуття та припинення права власності. Загальні аспекти цієї проблематики представлені в підручниках із цивільного права, науково-практичних коментарях ЦК України, в роботах цілого ряду вітчизняних цивілістів, зокрема: О. В. Дзери [3, 449-458], Н. С. Кузнецової, Я. М. Шевченко [4, 263-364], І. В. Спасибо-Фатєєвої [5], О. В. Крилової, Р. О. Стефанчука [6, 257-258] та ін. Окремі питання висвітлені в рамках спеціальних досліджень вітчизняних науковців, як-от: О. Є. Аврамової [7], А. З. Баранюка [8], Н. В. Безсмертної [9], О. С. Семерака [10]. Водночас українські фахівці відзначають, що проблематика набуття права власності однією особою при його припиненні в іншій особи залишається фактично поза межами досліджень, опинившись на узбіччі теорії права власності [11, 171].

Деякі аспекти позбавлення права приватної власності та певні їх особливості висвітлюються також у наукових роботах з міжнародного, господарського, земельного, інвестиційного, адміністративного, митного права тощо [12, 538, 549; 13; 14; 15; 16].

В основі даної теми лежить аналіз конституційно-правових аспектів в юридичному складі правовідносин примусового відчуження об'єктів права приватної власності в інтересах суспільства, що мають визначити конституційний формат таких правовідносин щодо установа балансу приватних і публічних інтересів.

В основу цього дослідження покладено тезу вітчизняного вченого-конституціоналіста В. Ф. Мелешенка про те, що вивчення й аналіз конституційно-правових фактів своїм підґрунтям має здобутки загальної теорії держави і права,

цивілістики [17, 84]. Водночас до уваги взято новітні наукові розробки з цих питань за напрямом конституційного права [18, 116-173].

За аналізом правовідносин щодо усупільнення об'єктів приватної власності можна виділити їх юридико-кваліфікаційні особливості, зокрема, в частині юридичних фактів, з якими пов'язують правові підстави виникнення, розвитку (руху) даних правовідносин, настання відповідних правових наслідків. Так, за загальною структурою цивільних правовідносин припинення права власності у відчужувача і виникнення цього права у набувача відбуваються одночасно на основі того самого юридичного факту [19, 70; 21, 140; 22, 209].

В юриспруденції юридичні факти традиційно визначають як обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин, прав та обов'язків суб'єктів [3, 22; 23, 28]. Засновник теорії юридичних фактів О. О. Красавчиков поряд із цим відзначав, що юридичні факти становлять фактичну основу руху цивільних правовідносин [24, 5].

Відповідно до першого визначення момент зміни власника та момент зміни правового режиму відчужуваного майна (якщо таке має місце), як правило, співпадають. Натомість у разі усупільнення майна приватного власника на момент зміни правового режиму такого майна, що, зазвичай, пов'язаний із прийняттям органом державної влади відповідного рішення, та момент припинення права приватної власності і виникнення права власності на це майно у держави, котрі опосередковуються відповідними юридичними фактами, здебільшого, не збігаються, оскільки відокремлені певною правовою процедурою. Винятки з загальних правил можуть мати місце у разі нагальних суспільних потреб, які зумовлені крайньою необхідністю в умовах воєнного чи надзвичайного стану та вимагають терміновості запровадження таких заходів, і регламентуються законом.

Наведене дає підстави для висновку, що в основі загальної моделі правовідношення з приводу відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів забезпечення суспільних інтересів перебуває не один юридичний факт, а сукупність певних юридичних фактів, що включають в себе події, а також дії суб'єктів даного правовідношення. Серед таких юридичних фактів є: подія, що обумовлює суспільну потребу чи необхідність (як-то: стихійне лихо, аварія тощо), відповідне рішення органу державної влади, акти інвентаризації, оцінки майна, рішення суду, акт державної реєстрації. В юриспруденції сукупність юридичних фактів, що є необхідною для настання певних юридичних наслідків, іменують юридичним складом [24, 54; 20, 328]. При цьому термін «юридичний склад» з міркувань дотримання принципу юридичної точності вважаємо більш вдалим, порівняно з терміном «фактичний склад», що також поширений в юридичній літературі.

Особливістю такого юридичного складу є те, що він включає в себе юридичні факти, які послідовно пов'язані між собою, у тому числі певним порядком, встановленим законом. Для таких випадків настання юридичних наслідків вимагає дотримання певної послідовності накопичення юридичного складу [24, 62; 27, 142]. У загальній теорії права такі юридичні склади характеризують складними (пов'язаними) системами юридичних фактів [20, 328].

Треба зазначити, що Боброва Д. В. вказувала на специфічність юридичних фактів для тієї чи іншої галузі права, що обумовлено характером суспільних відносин, які регулюються нею [3, 13]. На нашу думку, специфічністю юридич-

них фактів може характеризуватися й окремо взятий правовий інститут насамперед той, в основі правовідносин якого лежать юридичні склади, як пов'язані системи юридичних фактів. Саме такими властивостями характеризуються правовідносини щодо примусового відчуження об'єктів приватної власності з мотивів суспільної необхідності. Таким чином, однією з особливостей цих правовідносин можна визначити специфічність підстав для їхнього існування у вигляді юридичних складів, як пов'язаних систем юридичних фактів. Останні, на наш погляд, включають юридичні факти, які можна кваліфікувати як:

1) події (обставини), з якими закон пов'язує суспільну необхідність, потребу запровадження заходів примусового відчуження об'єктів права власності в інтересах суспільства, і що виступають в якості обов'язкового та необхідного елемента юридичного складу таких правовідносин;

2) юридичні факти, що пов'язані з волевиявленням сторін (приміром, надання чи не надання згоди щодо викупу об'єкта права приватної власності, що підлягає примусовому відчуженню);

3) рішення компетентних органів влади індивідуального характеру (зокрема, рішення суду) та інших уповноважених суб'єктів (акти експертної оцінки об'єкта відчуження, державної реєстрації);

4) юридично значимі дії (нотаріальне посвідчення договору викупу);

5) фактично значимі дії (проведення переговорів щодо укладення договору викупу об'єкта права приватної власності, що підлягає примусовому відчуженню).

Визначення таких юридичних фактів, встановлення їхніх систем і зв'язків у структурі правовідношення з примусового відчуження об'єктів приватної власності для суспільних цілей дає можливість наблизити його юридичний склад до оптимальної моделі такого правовідношення. Це у свою чергу має служити основою для найбільш повного та ефективного правового регулювання таких правовідносин у русі їхнього юридичного складу, при досягненні юридичної завершеності якого відбувається юридичне урівноваження публічного і приватного інтересів. При цьому потрібно виходити з класичного підходу щодо необхідності завершеності юридичного складу для настання очікуваних правових наслідків [24, 62, 68]. Тож, особливістю суспільних правовідносин із примусового відчуження об'єктів права приватної власності для забезпечення суспільних потреб є те, що настання певних юридичних наслідків пов'язане із завершеністю його повного юридичного складу.

Крім того, аналіз юридичного складу зазначених правовідносин насамперед з точки зору оцінки правових підстав для їх виникнення (рішення владного органу), а також правових наслідків, що мають загальносуспільне значення, свідчить про наявність конституційної складової. За визначенням В. Ф. Мелешенка, особливості конституційно-правових фактів обумовлені тими суспільними відносинами, які потрапляють у сферу дії норм конституційного права. Такі факти спричиняють виникнення, зміну чи призупинення правовідносин, які мають місце в процесі реалізації повновладдя народу України [17, 84].

Конституційно-правове регулювання примусового відчуження об'єктів права приватної власності для суспільних цілей забезпечується ч. 5 ст. 41 Конституції України, що перебуває у системному зв'язку з ч. 1 ст. 17 Основного Закону, згідно з якою захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпе-

чення її економічної безпеки визнається найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Така змістова зв'язка кореспондується з міжнародними підходами. Наприклад, за Хартією економічних прав та обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. кожна держава має і повинна вільно здійснювати повний постійний суверенітет над усіма своїми багатствами, природними ресурсами й економічною діяльністю, включаючи право на володіння, використання та експлуатацію; з цією метою кожна держава, крім іншого, має право на націоналізацію, експропріацію (ст. 2) [26].

Беручи до уваги, що конституційно-правові наслідки примусового відчуження приватної власності для суспільних цілей виникають за умови завершення юридичного складу відповідного правовідношення, такий юридичний склад набуває ознак правоутворюючого [17, 85]. Разом із цим, в аспекті цивілістичної складової даного правовідношення його юридичний склад матиме ознаки правопріпиняючого, оскільки в результаті його завершення відбувається припинення цивільних правомочностей приватного власника. При цьому має місце не просто зміна власника і правового режиму власності (форми власності), по суті, з припиненням одних правовідносин виникають принципово нові суспільні відносини. Адже держава в єдності своїх повноважень як суверен не є правонаступником попереднього приватного власника, а набуває виключних власницьких правомочностей, здійснення яких має загальносуспільний зміст і значення. Оскільки правову основу досліджуваних правовідносин утворюють юридичні факти різних галузей права, зокрема, конституційного і цивільного, їх юридичний склад набуває ознак комплексності.

Однак, не стільки визначення конкретних меж юридичних складів є особливо важливим у конституційному праві [18, 144], скільки чітке визначення їхньої структури. Адже правове моделювання юридичного складу правовідношення дає можливість досягти не лише конкретного очікуваного правового наслідку, але й дотримання правового балансу інтересів його суб'єктів через установлення їхніх прав і обов'язків у проекції руху такого правовідношення. Це є особливо важливим для забезпечення суспільної легітимації заходів державного примусу, що застосовуються до окремого члена суспільства в інтересах цього суспільства.

За вихідну ідею правового регулювання правовідносин усупільнення об'єктів приватної власності, на наш погляд, можна взяти висловлену ще дореволюційним правником М. В. Венеціановим думку про те, що інститут примусового відчуження об'єктів приватної власності для суспільних потреб служить примирителем інтересів приватної особи і суспільства, — балансом, за допомогою якого зберігається рівновага між самостійністю приватної особи і добробутом усього суспільства [25]. З урахуванням цього завданням правового моделювання юридичного складу правовідносин усупільнення об'єктів приватної власності є конструювання його у форматі примирення інтересів приватної особи та суспільства, що виступатиме детермінантом розвитку цих правовідносин відповідно до конституційно-правової моделі інституту примусового відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності в Україні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Михайленко Р. В. Феномен власності як об'єкт філософського дослідження за ранніми творами К. Маркса : автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Р. В. Михайленко. — К., 2003. — 36 с.
2. Алексеев С. С. Избранное. — М : «Статут», 2003. — 480 с.
3. Цивільне право України : Підручник : У 2-х кн. Книга 1. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 864 с.
4. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К. : Істина. — 928 с.
5. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін. ; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — 480 с.
6. Цивільне право України : Підручник: У 3 кн. / Є. О. Харитонов, Р. О. Стефанчук, А. І. Дрішлюк та ін. / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — Кн. 1 — Оdesa : Юридична література, 2005. — 528 с.
7. Аврамова О. Є. Позбавлення суб'єктивного права на житло: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 // О. Є. Аврамова. — Х., 2008. — 16 с.
8. Баранюк А. З. Позбавлення права приватної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. З. Баранюк. — Львів, 2007. — 14 с.
9. Безсмертна Н. В. Здійснення громадянами права приватної власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. В. Безсмертна. — К., 2001. — 19 с.
10. Семерак О. С. Цивільно-правові аспекти регулювання та взаємного захисту іноземних інвестицій на практиці України, Угорщини, Польщі та Словаччини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. С. Семерак. — К., 1999. — 19 с.
11. Спасиво І. А. Набуття права власності особою при його припиненні в іншій особі: окремі проблеми волі та правонаступництва / І. А. Спасиво // Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2008. — № 4 (28). — С.171-174
12. Вінник О. М. Господарське право : Курс лекцій. — К. : Атіка, 2004. — 624 с.
13. Носік В. В. Проблеми здійснення права власності на землю українського народу: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / В. В. Носік. — К., 2007. — 34 с.
14. Пейчев К. П. Правове регулювання відчуження земельних ділянок : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / К. П. Пейчев. — Х., 2005. — 20 с.
15. Стойка В. М. Захист прав суб'єктів інвестиційної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / В. М. Стойка. — Донецьк, 2003. — 19 с.
16. Рибій О. В. Міжнародно-правове регулювання інвестиційної діяльності: теорія та практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. В. Рибій. — К., 2008. — 21 с.
17. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — К., 1999. — 734 с.
18. Данилюк Ю. В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. В. Данилюк. — К., 2009. — 203 с.
19. Іванов А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності / А. Іванов // Підприємництво господарство і право. — 2008. — № 7. — С. 69-72.
20. Гражданское право: В 2 т. Том I : учебн. / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЕК, 2002 — 816 с.
21. Харченко О. Окремі питання припинення права власності помимо волі власника / О. Харченко // Право України. — 2010. — № 3. — С. 140-145.
22. Гражданское право : В 2 т. — Том 1 / Под ред. Е. А. Суханова. — М., 1994 — 356 с.
23. Заїка Ю. О. Українське цивільне право / Ю. О. Заїка. — К.: Істина, 2005. — 312 с.
24. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / Октябрь Алексеич Красавчиков. — М. : Юрид. лит., 1958. — 184 с.
25. Венецианов М. В. Экспроприация с точки зрения гражданского права. — Казань : Типография Императорского Университета, 1891. — 114 с.
26. Хартія економічних прав та обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. : документ ООН [Електронний ресурс] // Официальный веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

Клименко О. М. Інститут Президента України в аспекті конституційно-правової моделі примусового відчуження приватної власності для забезпечення суспільних потреб

***Анотація.** Функціональна достатність інституту президента полягає в належному законодавчому забезпеченні правових можливостей реалізації повноважень глави держави відповідно до його конституційних завдань і функцій. У статті висвітлюються питання щодо ролі Президента України як гаранта Конституції України, прав і свобод людини в аспекті дотримання балансу приватних і публічних інтересів у випадках примусового відчуження об'єктів права приватної власності для суспільних потреб, аналізуються проблеми законодавчого забезпечення механізмів такого відчуження в контексті реалізації главою держави відповідних повноважень.*

***Ключові слова:** суспільні потреби, мотиви суспільної необхідності, реквізиція, націоналізація.*

Клименко О. М. Институт Президента Украины в аспекте конституционно-правовой модели принудительного отчуждения частной собственности для обеспечения общественных потребностей

***Аннотация.** Функциональная достаточность института президента заключается в надлежащем законодательном обеспечении правовых возможностей реализации полномочий главы государства согласно его конституционных задач и функций. В статье освещаются вопросы о роли Президента Украины как гаранта Конституции Украины, прав и свобод человека в аспекте соблюдения баланса частных и публичных интересов в случаях принудительного отчуждения объектов права частной собственности для общественных потребностей, анализируются проблемы законодательного обеспечения механизмов такого отчуждения.*

***Ключевые слова:** общественные потребности, мотивы общественной необходимости, реквизиция, национализация.*

Klymenko O. Institute of the President of Ukraine in the Aspect of Constitutional and Legal Model of the Forced Alienation of Private Property for Ensuring of Public Needs

***Annotation.** Functional sufficiency of the institution of presidency is in proper legislative provision of the legal feasibility of presidential powers in accordance with its constitutional tasks and functions. The article focuses on the role of President of Ukraine as a guarantor of the Constitution of Ukraine, rights and freedoms in terms of compliance the balance of private and public interests in cases of forced alienation of private property for public use, examines the issue of legislative support of mechanisms of such exclusion.*

***Key words:** social needs, motives of social necessity, requisition, nationalization.*

Стаття надійшла до редакції 15.10.2010.